

نظریه اتومبیل خانواده، مطالعه تطبیقی در حقوق آمریکا

ایمان دهقانی دهج*

چکیده

اصل بر شخصی بودن مسئولیت است، بر اساس اصل مزبور، هر فرد تنها مسئول اقدامات خویش است و بابت اعمال یک شخص، نمی توان فرد دیگری را مورد ملامت قرار داد. اصل مزبور یکی از بنیادی ترین اصول حقوق مسئولیت مدنی شناخته می شود. با این حال این اصل نیز به مانند بسیاری از اصول دیگر بدون استثناء باقی نمانده است. مبانی متعددی وجود دارد که مسئولیت یک شخص بابت دیگری را توجیه می نماید. مسئولیت نیابتی هنگامی تحقق می یابد که گاهی بدون این که شخص خود مرتکب فعل یا ترک فعل شده باشد، در قبال فعل یا ترک فعل زیان بار دیگری مسئولیت خواهد داشت. در حقوق آمریکا یکی از این موارد را می توان نظریه اتومبیل خانواده بیان نمود. برطبق این نظریه، وقتی سرپرست خانواده، یک خودرو برای استفاده، حمل و نقل و به طور کلی راحتی و آسایش عمومی اعضاء یک خانواده خریداری می کند، مسئول جبران خساراتی است که از سوی ایشان به اشخاص ثالث وارد می شود. بنابراین هر کدام از اعضاء خانواده که با اتومبیل موصوف به دیگری خسارتی وارد نمایند، مسئولیت آن بر عهده مالک (سرپرست خانواده) خواهد بود. اجرای این نظریه نیازمند وجود شرایط خاصی می باشد. این نظریه بر مبانی متعددی استوار شده است، نمایندگی راننده از جانب مالک، جبران بهتر خسارت و همچنین نظارت دقیق سرپرست خانواده نسبت به اعضاء خانواده که از اتومبیل استفاده می نمایند از جمله مهم ترین این موارد می باشد. در حقوق آمریکا این نظریه اگرچه اخیراً با انتقاداتی مواجه شده است، با این حال هنوز هم تعداد زیادی از ایالات آمریکا (بیش از ۲۰ ایالت)، آن را مورد عمل قرار داده و بر پایه آن تصمیم می گیرند. مطالعه این نظریه از منظر تطبیقی می تواند مطالب مفیدی را به همراه داشته باشد.

واژگان کلیدی) اتومبیل، خانواده، مسئولیت نیابتی، حقوق آمریکا.

مقدمه

مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر به عنوان استثنائی بر اصل شخصی بودن مسئولیت، در موارد پراکنده و طی قوانین متعدد و گوناگون در حقوق ایران پیش بینی شده است. تنوع مصادیق موجود و گستردگی مبانی و قواعد حاکم بر آنها، معرفی یک مبنای مشترک و به تبع آن، قواعد مشترک حاکم بر این مسئولیت استثنائی را دشوار می نماید. بر اساس اصل شخصی بودن مسئولیت، هر فرد تنها مسئول اقدامات خویش است و بابت اعمال یک شخص، نمی توان فرد دیگری را مورد ملامت قرار داد. اصل مزبور یکی از بنیادی ترین اصول حقوق مسئولیت مدنی شناخته می شود. با این حال این اصل نیز به مانند بسیاری از اصول دیگر بدون استثناء باقی نمانده است. مبانی متعددی وجود دارد که تسری مسئولیت یک شخص به دیگری را توجیه می نماید. وجود اقتدار و لزوم تبعیت شخص از دیگری، لزوم دقت در نظارت بر اعمال افرادی که تحت

* دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه قم، قم، ایران. ایمیل dehghani۶۵@yahoo.com

هدایت ایشان اقدام می نمایند، جبران بهتر خسارت و جلوگیری از مواجه زیان دیده با اعسار خواننده اصلی دعوا از جمله مهم ترین این مبانی هستند.

در حقوق کامن لا جبران خسارت نیابتی تحت عنوان مسئولیت نیابتی* مطرح می شود. مسئولیت والدین بابت اقدامات فرزندان خویش و همچنین مسئولیت کارفرما بابت اقداماتی که کارگر مرتکب شده است از جمله این موارد است. در حقوق آمریکا به عنوان یکی از اعضاء بزرگ خانواده کامن لا نیز می توان همین رویکرد را مشاهده نمود. یکی از این موارد که بحث های گسترده ای را به خود اختصاص داده است مسئولیت مالک اتومبیل بابت خساراتی است که از سوی اعضاء خانواده به شخص یا اشخاص دیگری وارد می گردد. بر پایه دکتترین اتومبیل خانواده یا دکتترین اتومبیل فامیلی، مالک اتومبیلی که خودرو را بابت آسایش، حمل و نقل و استفاده اعضاء خانواده خریداری کرده است، طی شرایطی بابت خسارات وارده از ایشان به اشخاص ثالث، مسئول قلمداد می گردد. این دکتترین با عنوان رایج و شایع Family car doctrine شناخته می شود، هرچند به عناوین family purpose doctrine و همچنین family automobile doctrine نیز شناخته شده است. در حقوق آمریکا، دکتترین مزبور اگرچه با انتقاداتی مواجه شده است، با این حال هم اکنون در بیش از ۲۰ ایالت (از مجموع ۵۰ ایالت) آمریکا مورد عمل می باشد. مبنای نظریه مزبور استفاده از نهاد نمایندگی است. در حقوق ایران نظریه مزبور چندان مورد توجه نبوده و تنها در برخی از موارد به صورت گذرا بدان اشاره شده است. بیان مفهوم نظریه مزبور، مبانی و کارکرد آن و همچنین جایگاه فعلی این نظریه در حقوق آمریکا یکی از اهداف این تحقیق می باشد. در انتها نظریه مزبور در حقوق ایران نیز مورد بررسی قرار گرفته و مطالب مرتبط در این خصوص بیان خواهد شد. روش تحقیق تحلیلی توصیفی است.

گفتار اول) کلیات

ابتدائاً لازم است به طور مختصر به برخی از مفاهیم تحقیق اشاره شود. مفاهیم مزبور در طول تحقیق مورد استفاده قرار گرفته و لازم است درکی اجمالی نسبت بدان وجود داشته باشد.

بند اول) مفهوم مسئولیت

مسئولیت^۱ در لغت به معنای «آنچه که انسان عهده دار و مسؤول آن می باشد، از وظایف و اعمال و افعال»^{۱}، همچنین به معنای «مسؤول بودن، موظف بودن به انجام امری» بیان شده است^{۲}. فرهنگ حقوقی Black^۲ نیز ذیل واژه مسئولیت بیان داشته است: «وضعیت جوابگو بودن برای تعهدات، تعهد پاسخگویی برای عمل انجام شده و یا جبران خسارات»^{۳}. دکتر جعفری لنگرودی نیز در این خصوص بیان داشته است: مسئولیت رابطه ای حقوقی است که ناشی از فعل یا ترک زیان آور باشد، این رابطه از طریق ایفای تعهد مسؤول و یا اجرای کیفر درباره او زائل می گردد. عدوان عنصر مشترک مسئولیت های مدنی و کیفری است. مسئولیت مدنی نیز ضرر و زیان ناشی از جرم که باید طی دعوی مدنی از دادگاه خواسته شود و همچنین مسئولیت عمل غیر در خارج موارد کیفری مانند مسئولیت پدر نسبت به اطفال خود تعبیر می گردد^{۴}.

* . Vicarious Liability.

† . Liability.

‡ . Black Law Dictionary.

بند دوم) مفهوم مسئولیت مدنی

مفهوم مسئولیت مدنی* به گونه‌های مختلفی بیان شده است که البته از همگی آن‌ها نوعی الزام به پاسخ‌گویی و یا جبران برداشت می‌شود. برخی از نویسندگان بیان داشته‌اند: در هر مورد که شخص یا اشخاص چاره ای جز جبران خسارات وارده به دیگری را با فرض وارد شدن خسارت ندارند، باید گفت که شخص دارای مسئولیت مدنی است {۵}. مسئولیت مدنی یعنی مسئولیت پرداخت خسارت {۶}. بنابراین، هر جا که شخصی در برابر دیگری مسؤول جبران خسارتی باشد در آن جا مسئولیت مدنی وجود دارد، علی‌هذا، مسئولیت مدنی شامل مسئولیت قراردادی و مسئولیت خارج از قرارداد نیز می‌شود {۷}. تعریف اخیر دو معنای عام و خاص مسئولیت مدنی را بیان نموده است. به لحاظ سابقه تاریخی، در هر مورد که شخص موظف به جبران خسارت دیگری است می‌گویند در برابر او مسئولیت مدنی دارد یا ضامن است. این قاعده عادلانه از دیرباز وجود داشته است که «هر کس به دیگری ضرری بزند باید آن را جبران کند، مگر در مواردی که اضرار به غیر به حکم قانون باشد یا ضرری که به شخص وارد آمده است ناروا و نامتعارف جلوه نکند» {۸}. برخی از نویسندگان نیز برای تعریف مسئولیت مدنی به فلسفه مسئولیت مدنی پرداخته‌اند و در این راستا سؤالات، رویکردها و مبانی اساسی مسئولیت مدنی را مورد بحث قرار داده‌اند {۹}. در این صورت، چگونگی نگاه به حق و مبنای آن، اصالت دادن به فرد یا جامعه، تحلیل مبنای مسئولیت مدنی، چیستی و غایت آن، مصلحت و عدالت و ... در این تئوری قرار می‌گیرند. بدیهی است پرداختن به فلسفه مسئولیت مدنی به نحو عمده‌ای می‌تواند در حصول به نتایج و مقصود نهایی این علم راهگشا باشد. به نظر می‌رسد در جمع تعاریف مزبور و برای درک بهتری از مسئولیت مدنی، لازم است این مفهوم در دو اصطلاح عام و خاص تبیین شود:

۱- مفهوم عام مسئولیت مدنی در جایی به کار می‌رود که شخصی در برابر دیگری به سبب قانون شکنی یا پیمان شکنی و خساراتی که به او وارد کرده است پاسخ‌گو قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، مسئولیت مدنی ضمانت اجرای نقض قانون و تعهد است که برعهده فاعل زیان قرار می‌گیرد ولی در اکثر موارد مسئولیت مدنی به معنای خاص استعمال می‌شود و این اصطلاح در برابر مسئولیت های ناشی از نقض قرارداد یا تأخیر در اجرای آن (مسئولیت قراردادی) قرار می‌گیرد.

۲- مسئولیت مدنی به معنای خاص؛ آن است که شخصی به سبب ورود زیان به دیگری بدون آن که بین آن دو قراردادی بسته شده باشد مسؤول قرار گیرد. در قانون مدنی از این نوع مسئولیت به ضمان قهری تعبیر می‌شود {۱۰}.

بند سوم) مقایسه مسئولیت مدنی و مسئولیت اخلاقی

عمده ترین تفاوت هایی که بین مسئولیت اخلاقی[†] و مدنی وجود دارد را می توان به شرح ذیل بیان کرد:

۱- در مسئولیت اخلاقی، این وجدان آدمی است که شرمنده و نادم می‌باشد. در این حالت مسئولیت جنبه شخصی دارد و مفهوم آن از تقصیر مرسوم (کار قابل سرزنش) جدا نمی‌باشد. در صورتی که مسئولیت مدنی در گذر زمان جنبه نوعی پیدا می‌کند و معیارهای کلی دارد. حتی مفهوم خطا یا تقصیر نیز از مفهوم اخلاقی آن جدا می‌گردد و رنگ و صورت اجتماعی به خود می‌گیرد و درمی‌یابیم فکری تا صورت خارجی به خود نگیرد و به انجام دادن فعل و یا ارتکاب ترک فعلی منجر نشود، هیچ گاه مسئولیت تحقق نخواهد یافت.

* . Civil Liability.

† . Moral Liability.

۲- یکی از ارکان مسؤولیت مدنی، ورود ضرر می باشد؛ در حالی که در مسؤولیت اخلاقی لازم نیست ضرری وارد شود، همین که وجدان شخص پشیمان گردد یا از منظر عمومی آن کار ناشایسته تلقی گردد، برای احراز مسؤولیت اخلاقی کفایت می کند.

۳- مسؤولیت مدنی و اخلاقی در ضمانت اجرا نیز با هم متفاوت می باشند. مسؤولیت مدنی، سبب ایجاد دین می گردد. خواهان می تواند با مراجعه به دادگاه و اثبات ارکان مسؤولیت، اقدام به مطالبه خسارات وارده نماید در حالی که مسؤولیت اخلاقی را نمی توان با مراجعه به دادگاه و دریافت حکم قضائی مطالبه نمود.

۴- از دیگر موارد تفاوت این دو عنوان، قلمرو هر کدام می باشد. برای مثال «اگر از خطایی کوچک زبانی بزرگ به بار آید، حقوق در این مسؤولیت تردید ندارد، در حالی که اخلاق آن را عادلانه نمی بیند و به چشم پوشی و گذشت تمایل دارد» {۱۱}.

بند چهارم) مفهوم مسؤولیت مدنی نیابتی

مسؤولیت نیابتی* به گونه های مختلفی بیان شده است. مسؤولیت نیابتی هنگامی تحقق می یابد که گاهی بدون این که شخص خود مرتکب فعل یا ترک فعل زیان باری شده باشد، در قبال فعل یا ترک فعل زیان بار دیگری مسؤولیت مدنی دارد. این مسؤولیت تحت عنوان مسؤولیت نیابتی مطرح شده است {۱۲}. نویسنده ای دیگر بیان نموده است «مسؤولیت نیابتی نظریه ای حقوقی است که به موجب آن مسؤولیت مربوط به متضرر را بر عهده کسی قرار می دهد که خود سبب مصدویت و زیان نگردیده است ولی یک رابطه حقوقی با فرد خاطی و مقصر دارد و به لحاظ همین ارتباط، مسؤولیت مزبور ناشی از یک نوع قصور انتسابی فرض می شود» {۱۳}. در حقوق کامن لا نیز در مفهوم مسؤولیت نیابتی آمده است «مسؤولیت مدنی نیابتی[□] یک مسؤولیت ثانویه است که بر شخصی به علت خطای شخص دیگری تحمیل می گردد. در این حالت مرتکب اصلی شبه جرم، به صورت بالقوه مسؤل باقی خواهد ماند، اما دعوا بر علیه دیگری اقامه می گردد. هر چند در برخی از موارد می توان دعوا را علیه فردی که شبه جرم را مرتکب شده است نیز اقامه نمود، اما در عمده موارد این اتفاق نمی افتد. شایع ترین نمونه مسؤولیت مدنی نیابتی در حقوق کامن لا، مسؤولیت مربوط به کارگر و کارفرما است که کارفرما تحت شرایطی بابت اقداماتی که از سوی کارگر صورت گرفته و به دیگری خسارت وارد شده است مسؤل قلمداد می گردد» {۱۴}.

گفتار دوم) نظریه اتومبیل خانواده

در وهله اول لازم است نظریه به طور کامل معرفی گردد، در ادامه، شرایط اعمال نظریه در حقوق آمریکا و همچنین مبانی آن بیان می گردد:

بند اول) معرفی نظریه

نظریه اتومبیل خانواده به صورت های مختلفی بیان شده است. برخی از نویسندگان در مفهوم نظریه بیان داشته اند «نظریه اتومبیل خانواده[□] یک قاعده ای است که مسؤولیت مالک اتومبیل را نسبت به هر گونه خسارت که از سوی اعضاء

* . Vicarious Liability.

† . Vicarious Liability.

‡ . Family Car Doctrine.

خانواده صورت گرفته است گسترش می دهد. این قاعده به طور عمده در مواردی به کار می رود که ارتکاب یک بی احتیاطی* از سوی یکی از اعضای خانواده و ورود خسارت به دیگری، مالک اتومبیل را قانوناً مسئول می نماید. برطبق این قاعده، وقتی یک خودرو برای استفاده، حمل و نقل و به طور کلی راحتی و آسایش عمومی اعضای یک خانواده خریداری می شود، مالک اتومبیل مسئول بی احتیاطی است که از سوی اعضای خانواده سر می زند. بر طبق این نظریه، شخصی که از اتومبیل استفاده می نماید به عنوان نماینده مالک یا همان رأس اصلی خانواده[†] شناخته می شود. نویسنده ای دیگر بیان کرده است «دکترین اتومبیل خانواده که ذیل دکترین تعهد به مراقبت[‡] از آن یاد می شود، بدین معناست که وقتی سرپرست خانواده خودرویی را بابت آسایش و حمل و نقل و استفاده خانواده خریداری می نماید که اعضای خانواده بابت استفاده از آن اجازه داشته باشند، در این حالت، مالک اتومبیل بابت خساراتی که در نتیجه قصور و بی احتیاطی اعضای خانواده در استفاده از خودرو برای حمل و نقل و یا آسایش خود به دیگری وارد می نمایند مسئول شناخته می شود»^{۱۵}. باید بیان داشت این دکترین با عنوان رایج و شایع Family car doctrine شناخته می شود، هرچند به عناوین family purpose doctrine و همچنین family automobile doctrine نیز شناخته شده است و عموماً ذیل شاخه tort مورد توجه و بحث قرار گرفته است. البته به لحاظ تاریخی باید بیان کرد اساساً در حقوق آمریکا تا اواخر قرن نوزدهم، tort به عنوان شاخه ای مستقل از حقوق به حساب نمی آمد^{۱۶}. به طور کلی مفهوم این نظریه را بدین صورت می توان بیان داشت «سرپرست یا رأس خانواده که عموماً پدر خانواده می باشد، اتومبیلی را برای حمل و نقل و آسایش عمومی اعضای خانواده خریداری می نماید. در این حالت هر یک از اعضای خانواده می توانند با اجازه مالک اتومبیل از خودرو استفاده نمایند، در صورتی که ایشان در جریان رانندگی منجر به ورود خسارت به دیگری شوند و شرایط اعمال نظریه از جمله موافقت قبلی مالک اتومبیل حاصل شده باشد، این برداشت صورت می گیرد که ایشان نماینده مالک اتومبیل بوده اند، بنابراین مالک، مسئول جبران خسارات وارده خواهد بود».

نظریه مزبور در آرای متعددی مورد استناد قرار گرفته است. در ایالت آریزونا[§]، منشأ اعمال این دکترین به لحاظ تاریخی مربوط به پرونده بنتون علیه رگسر^{**} ۱۹۱۹ است که دادگاه مقرر داشت «دکترین اتومبیل خانواده به عنوان یکی از موارد مسئولیت نیابتی[¶] مقرر می دارد در جایی که پدر خانواده (رأس خانواده)^{□□} اتومبیل را جهت استفاده و آسایش اعضای خانواده تهیه کرده و مسئولیت خسارات وارده از این جهت بر عهده وی خواهد بود»^{۱۷}. در پرونده براون بر علیه استوگسدیل^{□□} ۱۹۸۴ نیز به دکترین اتومبیل خانواده استناد شده است. در نمونه ای دیگر، دیوان عالی ایالت آریزونای آمریکا در پرونده یانگ بر علیه بک^{***} (آوریل ۲۰۱۱) درخواست اعمال دکترین اتومبیل خانواده را مورد پذیرش قرار داد و حکم صادره در این خصوص را تایید نمود. پرونده مزبور از این قرار بود که «پدر خانواده بک ماشین اسپرت را برای فرزند ۱۷ ساله خود به نام جیسون خریداری نمودند، در ابتداء توافق بر این بود که جیسون مجاز است با اتومبیل مذکور به مدرسه رفت و آمد کند، همچنین برای مراسم مذهبی کلیسا نیز از آن استفاده نماید. اما حق نداشت که با اتومبیل مذکور

* Negligence.

† Head of Family.

‡ Doctrine Duty to Care.

§ Arizona.

** Benton v Regeser, 20 Ariz, 1919.

†† Vicarious Liability.

□□. باید عنایت داشت شخصی مسئول شناخته می شود که به عنوان Head of family اتومبیل را جهت خانواده تهیه کرده باشد که در اکثریت موارد این شخص پدر خانواده می باشد.

§§. Brown v Stogsdill Ariz, 1984.

***. Young v Beck 605 Ariz, 2011.

به خانه دوستان خویش تردد کند یا آن ها را نیز به همراه داشته باشد. در ادامه خانواده جیسون به وی اجازه دادند که بتواند با ماشین مزبور به منزل دوستان خویش رفته و یا آنان را نیز به همراه داشته باشد. یک روز غروب که جیسون از منزل دوست خود بر می گشت به شدت با ماشین آقای یانگ تصادف نموده و خسارات زیادی به وی وارد می نماید. آقای یانگ علیه سرپرست خانواده اقامه دعوی کرده و تقاضای اعمال دکترین اتومبیل خانواده را طرح می نماید. دادگاه با بررسی ادله و مدارک موجود، با درخواست مزبور موافقت کرده و آقای بک را به عنوان رأس خانواده محکوم کرد. در ادامه دیوان عالی آریزونا نیز رای مزبور را تایید می کند. دیوان در پاسخ به ایرادات خواننده بیان داشت نظریه اتومبیل خانواده همچنان در ایالت آریزونا برقرار است و برخلاف ادعای خواننده به واسطه تغییرات و پیشرفتی که در حقوق کامن لا ایجاد شده است، دکترین مزبور منسوخ نشده است. در ایالت واشنگتن، نیز دادگاه تجدیدنظر در دعوی بیروود علیه سیوریک* به دکترین اتومبیل خانواده استناد کرد.

در حقوق آمریکا این نظریه اگرچه اخیرا با انتقاداتی مواجه شده است، با این حال هنوز هم تعداد زیادی از ایالات آمریکا (بیش از ۲۰ ایالت)، آن را مورد عمل قرار داده و بر پایه آن رفتار می نمایند. از منظر تطبیقی، در حقوق استرالیا دکترین اتومبیل خانواده در سال ۲۰۰۰ توسط دادگاه عالی استرالیا مورد انتقاد قرار گرفت. در همین خصوص برخی از نویسندگان نیز دکترین مزبور را مورد انتقاد قرار داده اند {۱۸}. در حقوق انگلیس این سوال مطرح شده است که آیا تحمیل مسئولیت نیابتی بابت اشخاصی که به نمایندگی هدایت یه وسیله نقلیه را بر عهده دارند می تواند یک قانون (حقوق) خوب تلقی شود؟ در پاسخ به این سوال بیان شده است تقریبا همه کسانی که به نظریه نمایندگی (مسئولیت نیابتی) در این خصوص توسل جسته اند هدف آن را داشته اند که به شخصی دسترسی پیدا نمایند که از بیمه برخوردار می باشد و بیمه خسارات وارده را جبران نماید. بنابراین در جایی که شخص دارای بیمه ماشین خود را به اشخاص خانواده یا دوستان خود قرض می دهد که بیمه ندارند و تصادف می نمایند، در اینجا قربانی (زیان دیده) تمایل ندارد که دعوی خود را علیه مرتکب شبه جرم[□] اقامه نماید زیرا وی بیمه ندارد و ممکن است با اعسار وی مواجه شود. بلکه در جستجو راهی است که بتواند علیه مالک اتومبیل اقامه دعوی نماید.

این موضوع در حقوق انگلیس در پرونده مورگان علیه لانچبری[□] ۱۹۷۳ مطرح گردید. در این پرونده خودرو توسط زوجه خریداری شده و بیمه شده بود اما شوهر وی فاقد بیمه بود، وی بعد از رفتن به خانه دوستان و صرف مشروبات الکلی در راه برگشت با دوستان خود با خودروی مقابل تصادف می نماید. شوهر در تصادف کشته می شود اما دوستان وی اقدام به اقامه دعوا می نمایند. لرد دنینگ در دادگاه تجدیدنظر بیان می دارد که عدالت اقتضاء می نماید که از قربانیان جبران خسارت صورت گیرد و برای تحمیل مسئولیت از مسئولیت نیابتی و عنوان اتومبیل نکاحی[□] استفاده می نماید {۱۹}. اما مجلس اعیان با این رای مخالفت کرده و آن را نقض می نماید. مجلس اعیان بیان می دارد صرف این حقیقت که زوجه به شوهر خود اجازه داده است که از اتومبیل وی استفاده نماید بدون این که در خطر به وجود آمده مشارکت داشته باشد، موجب نمی شود که وی بر پایه مسئولیت مدنی نیابتی مسئول شناخته شود. چنین قاعده ای در حقوق انگلیس نداریم و در صورت لزوم تغییر، این امر در اختیار پارلمان بوده و باید در این خصوص قانون تصویب نماید و لرد دنینگ چنین حقی ندارد {۲۰}. در خصوص رای مجلس اعیان دو نکته مهم قابل توجه می باشد. ۱- مجلس اعیان خواسته است از مشکلاتی که به دلیل تحمیل مسئولیت نیابتی به وجود می آید خودداری کند. ۲- هرگونه گسترش مسئولیت به دیگری مخالف اصل

* . Tawnie Bearwood v Jane Thurik June ۱۴ ۲۰۱۰.

† . tortfeasor .

‡ . Morgans v Launchbury Ac, ۱۹۷۳.

§ . Matrimonial Car.

شخصی بودن مسئولیت بوده و جز در موارد استثنایی ممنوع خواهد بود. در صورت لزوم پارلمان باید در این خصوص ورود نماید {۲۱}.

بند دوم) شرایط اعمال نظریه

برای اعمال این نظریه در حقوق آمریکا شرایط ذیل باید وجود داشته باشد:

- ۱- ماشین تحت مالکیت والدین یا رأس اصلی خانواده بوده و یا توسط ایشان فراهم شده و یا نگهداری گردد. بنابراین در صورتی که مالک اتومبیل، شخصی غیر از رأس اصلی خانواده (عموما پدر) باشد، اعمال نظریه مزبور منتفی خواهد بود.
- ۲- مالک اتومبیل بر نحوه استفاده از آن تسلط و کنترل کافی داشته باشد. به تعبیر دیگر اختیارات لازم در این خصوص را دارا باشد. بنابراین در مواردی که خودرو به صورت قهری از ید مالک خارج می گردد، از جمله حالتی که فرزند خانواده با شکستن قفل درب پارکینگ خودرو را به حرکت درآورد، مالک مسئولیتی نخواهد داشت. در رویه قضائی نیز در ایالت واشنگتن، در دعوای بیروود علیه سیوریک* دادگاه تجدیدنظر بیان داشت مالک اتومبیل باید به طور صریحی یا ضمنی با استفاده خودرو توسط فرزندش موافقت کرده باشد.
- ۳- اتومبیل به طور معمول برای استفاده و آسایش اعضاء خانواده یا فعالیت های کاری و تجاری ایشان مورد استفاده قرار گیرد. بنابراین در حالتی که مالک اتومبیل، خودرو را صرفاً برای شخص خود و تخصصاً فعالیت های شخصی خریداری کرده باشد، در حالتی که یکی از اعضاء خانواده از آن استفاده کرده و به دیگری خسارت وارد نماید، نظریه مزبور بابت مسئولیت جاری نخواهد بود و باید به قواعد دیگر رجوع نمود.
- ۴- در هنگام وقوع تصادف، اتومبیل توسط یکی از اعضاء خانواده مورد استفاده بوده باشد و توسط ایشان هدایت شده باشد. بنابراین اگر اتومبیل توسط شخصی غیر از اعضاء خانواده استفاده شده باشد، در باب مسئولیت جبران خسارت، نظریه مزبور اجرا نمی شود. البته در این خصوص موضوعات مختلفی مطرح می شود و نمی توان به طور کلی حکم داد. برای مثال این سوال مطرح شده است که در صورتی که فرزند خانواده با اجازه پدر، از اتومبیل استفاده نماید اما در میانه مسیر، رانندگی را به دوست خود بسپارد و خسارت در همین حین صورت گیرد، آیا باز هم مالک اتومبیل (پدر خانواده) مسئول خواهد بود؟

یکی از مهم ترین موضوعات در دعوای مسئولیت مدنی، اثبات رابطه سببیت[□] است و اساساً بدون رابطه سببیت بین ضرر وارده و فعل خواننده دعوا، مسئولیت نیز وجود نخواهد داشت {۲۲}. به نظر می رسد در دعوای خسارت علیه مالک اتومبیل، خواهان باید ثابت نماید که خسارت توسط اتومبیل متعلق به خواننده به وی وارد شده است. اما در مقابل خواننده برای رفع مسئولیت باید دفاع نماید، از جمله این که ثابت کند استفاده از خودرو بدون اجازه وی بوده است و وی اختیاری در این

*. Tawnie Bearwood v Jane Thurik June ۱۴ ۲۰۱۰.

†. Causation.

خصوص نداشتن است. مانند این که در زمانی که پدر مشغول کار بوده است، فرزند وی با شکستن قفل پارکینگ اتومبیل را خارج کرده است.

بند سوم) مبانی نظریه

نظریه اتومبیل خانواده بر مبانی متعددی استوار شده است. نمایندگی راننده از طرف مالک اتومبیل، جبران بهتر و کامل خسارت و همچنین لزوم نظارت بیشتر بر استفاده افراد خانواده از خودرو از جمله مهم ترین این مبانی هستند که مورد بررسی قرار می گیرند.

۱- نمایندگی

یکی از مهم ترین مبانی نظریه اتومبیل خانواده، مبنای نمایندگی است. ابتدائاً باید بیان کرد در حقوق کامن لا، نهاد نمایندگی گستردگی زیادی دارد و در مباحث مسئولیت مدنی و شبه جرم مورد استفاده قرار گرفته است. یکی از شایع ترین این موارد مسئولیت مدنی نیابتی کارفرما نسبت به کارگران خود می باشد {۲۳}. در این دیدگاه مستخدم (کارگر) نماینده کارفرما فرض می شود و در فرض ورود خسارت، کارفرما مسئول جبران خسارت خواهد بود. همین مبنا نیز در نظریه اتومبیل خانواده جریان دارد. بدین تعبیر که اشخاصی که هدایت خودروی خانوادگی را بر عهده دارند، نماینده مالک اتومبیل شناخته شده و در فرض ورود خسارت از جانب نایب، منوب عنه، مسئول جبران خسارت وارده خواهد بود. این دیدگاه در بسیاری از آثار حقوقی و هم چنین رویه قضائی ایالات متحده آمریکا^{*} مشاهده می گردد. از جمله گفته شده است «یک فرض قانونی است که راننده اتومبیل به عنوان نماینده مالک اتومبیل و اساساً در جریان یک نمایندگی عمل می نماید. البته اثبات خلاف این فرض قانونی چندان آسان نخواهد بود». نویسنده ای دیگر بیان می دارد در ایالت کنتیکت[†] آمریکا قاعده ای کلی مقرر شده است که به موجب آن والدین بابت خسارت های ناشی از بی احتیاطی فرزندان خویش مسئول نمی باشند، به تعبیر دیگر در این خصوص مسئولیت نیابتی پذیرفته نشده است، اما این قاعده استثنائاتی را به دنبال داشته است که یکی از مهم ترین این موارد اتومبیل خانواده است، بنابراین در فرضی که فرزندی با اتومبیل خانواده به شخص ثالثی خسارتی وارد می نماید، نظریه نمایندگی اعمال شده و مالک اتومبیل مسئول خسارت وارده خواهد بود {۲۴}.

۲- جبران بهتر خسارت

در مسئولیت مدنی قاعده مسلم آن است که هر کس به طور غیرقانونی موجب ورود خسارت به دیگری شود باید آن را به صورت مقتضی جبران نماید {۲۵}. اما در بسیاری از موارد جبران خسارت زیان دیده با موانعی مواجه می گردد که از جمله مهم ترین آن ناتوانی مالی و به تعبیر دیگر اعسار عامل زیان در تدارک خسارت است. نظریه اتومبیل خانواده گامی در جهت تضمین جبران خسارت است. در همین خصوص بیان شده است «دکترین اتومبیل خانواده یک فرض قانونی را به وجود آورده است که در صورتی که راننده اتومبیل بی احتیاطی کرده و خسارتی را به بار آورد، مالک اتومبیل که عمدتاً پدر خانواده می باشد مسئول خواهد بود. هدف این دکترین ایجاد حقوق ماهوی نمی باشد، بلکه کمک به خواهان برای اثبات دعوای خود و جبران بهتر خسارت است {۲۶}.

* مقصود ایالاتی است که نظریه مزبور اجرا می گردد.

† . Connecticut.

۳- لزوم نظارت بیش تر

یکی دیگر از مبانی نظریه مزبور، لزوم نظارت کافی مالک اتومبیل نسبت به افرادی است که اتومبیل وی را مورد استفاده قرار می دهند و در نتیجه، حوادث رانندگی نیز کاهش پیدا خواهد کرد. مبنای منطقی این دکترین آن است که مالک اتومبیل نباید خودرو را به کسی واگذار نماید که می داند وی در رانندگی دقت و توجه مناسب را ندارد. در این خصوص باید توجه داشت مالک اتومبیل در صورتی مسئول خواهد بود که با استفاده خودرو توسط آن شخص موافقت کرده باشد. البته بار اثبات مخالفت و عدم اجازه استفاده از اتومبیل بر عهده مالک خودرو می باشد که اثبات این امر در بسیاری از موارد دشوار خواهد بود. از جمله در «دعوی انگرام علیه کرافت*، کرافت برای رد مسئولیت خویش بیان داشت که فرزندش بدون اجازه وی ماشین را به حرکت درآورده است، اما دادگاه این دلیل را نپذیرفت و بیان کرد فرض قانونی نمایندگی از قدرت بالایی برخوردار است و به صرف این ادعا که رانندگی فرزند بدون اجازه بوده است از اعتبار نمی افتد». مبنای لزوم دقت در نظارت، پایه اساسی بسیاری از موارد مسئولیت نیابتی است. از جمله در فرض شایع مسئولیت کارفرما بابت اعمال کارگر گفته می شود «کارگر تحت کنترل و نظارت کارفرما اقدام می نماید و در صورتی که خسارتی وارد شود، بدین معنی است که کارفرما وظیفه نظارت و مراقبت خود را به خوبی انجام نداده است» {۲۷}.

گفتار سوم) مطالعه تطبیقی نظریه در حقوق ایران

در جهت بررسی تطبیقی نظریه مزبور در حقوق ایران، لازم است بین دو فرض قائل به تفکیک شویم:

بند اول) راننده مالک خودرو است

در فرضی که راننده همان مالک خودرو می باشد، بحث چندانی وجود ندارد. اگر راننده (مالک خودرو) با دیگری تصادف کرده و خسارتی به بار آید، قواعد عمومی مسئولیت و همچنین قانون بیمه اشخاص ثالث ۱۳۹۵ مجری خواهد بود. بنابراین در حالتی که راننده گواهینامه داشته و به طور کلی یکی از موارد ماده ۱۵ قانون بیمه شخص ثالث وجود نداشته باشد^۱، بیمه خسارات وارده را جبران می نماید و علی الاصول حق رجوع به عامل زیان را نیز نخواهد داشت، اما در حالتی که مورد مشمول ماده ۱۵ قانون بیمه شخص ثالث (۱۳۹۵) بوده باشد، از جمله حالتی که راننده (مالک) در ایجاد حادثه عمد داشته است، بیمه بعد از جبران خسارات وارده به وی رجوع می نماید.

بند دوم) راننده مالک خودرو نمی باشد

* . Engram v Kraft, ۸۲ conn, App. ۷۸۲, ۲۰۰۴.

^۱ ماده ۱۵ مقرر می دارد «در موارد زیر بیمه گر مکلف است بدون هیچ شرط و اخذ تضمین، خسارت زیان دیده را پرداخت کند و پس از آن می تواند به قائم مقامی زیان دیده از طریق مراجع قانونی برای بازیافت تمام یا بخشی از وجوه پرداخت شده به شخصی که موجب خسارت شده است مراجعه کند:

الف - اثبات عمد مسبب در ایجاد حادثه نزد مراجع قضائی

ب - رانندگی در حالت مستی یا استعمال مواد مخدر یا روانگردان مؤثر در وقوع حادثه که به تأیید نیروی انتظامی یا پزشکی قانونی یا دادگاه رسیده باشد.

پ - در صورتی که راننده مسبب، فاقد گواهینامه رانندگی باشد یا گواهینامه او متناسب با نوع وسیله نقلیه نباشد.

ت - در صورتی که راننده مسبب، وسیله نقلیه را سرقت کرده یا از مسروقه بودن آن، آگاه باشد».

اما در حالتی که راننده، مالک خودرو نمی باشد مباحث متعددی می تواند مطرح گردد. از جمله این موارد را می توان مانند نظریه اتومبیل خانواده در حقوق آمریکا، حالتی دانست که پدر خانواده اتومبیلی را برای استفاده اعضا خانواده و آسایش ایشان خریداری کرده است. در این خصوص باید بین دو فرض عمده قائل به تفکیک شد:

۱- فرضی که استفاده کننده از خودرو به سن قانونی رسیده باشد و به لحاظ قانونی بالغ و رشید شناخته شود. که این فرض نیز دو حالت خواهد داشت. یا مورد مشمول یکی از موارد ماده ۱۵ قانون بیمه شخص ثالث است، برای مثال فرزند ۲۵ ساله خانواده که مشروبات الکلی مصرف کرده است، در حالت رانندگی با دیگری تصادف کرده و خسارتی به بار می آورد، در این صورت، بیمه بعد از جبران خسارت وارده می تواند به وی رجوع نماید. این حالت نیز وجود دارد که هیچ یک از موارد ماده ۱۵ قانون بیمه وجود نداشته و به طور کلی شرایط قانونی رعایت شده است اما با بی احتیاطی به دیگری خسارت وارد شده است، در این فرض، بیمه مکلف است خسارت را جبران نموده و حق رجوع به عامل زیان را نخواهد داشت.

۲- فرضی که فرزند خانواده صغیر بوده و بدین ترتیب فاقد شرایط لازم برای رانندگی از جمله گواهینامه بوده است. در این حالت اگر فرزند با دیگری تصادف کرده و سبب ورود خسارت گردد، مسئولیت یا عدم مسئولیت وی در جبران خسارت می تواند فروض مختلفی داشته باشد. ابتدا می توان دو حالت کلی متصور شد: حالت اول موردی است که پدر راننده با این که علم داشته است؛ فرزند فاقد گواهینامه است، خودرو را در اختیاری وی قرار می دهد، برای مثال فرزندی ۱۲ ساله خودرو را در اختیار گرفته باشد، در این حالت اگر به دیگری خسارت وارد شده، به نظر می رسد برای جبران خسارت، علاوه بر قانون بیمه شخص ثالث، باید به ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی رجوع نمود* و در این حالت بیمه بعد از جبران خسارت وارده حق خواهد داشت به پدر وی (مالک خودرو) رجوع نماید، زیرا همان گونه که بزرگان حقوق مدنی گفته اند {۲۸}، در این حالت، عرفاً رابطه علیت بین خطای سرپرست مجنون و صغیر با زیان، قویتر از اقدام آن ها است و در چنین مواردی باید ایشان را به عنوان سبب اقوی مسئول قلمداد کرد.

حالت دوم فرضی است که پدر در این خصوص مرتکب هیچ تقصیری نشده است. برای مثال بعد از درخواست فرزند ۱۲ ساله برای استفاده از خودرو، پدر با وی مخالفت نماید، در غیاب پدر، فرزند قفل پارکینگ را شکسته و خودرو را خارج نماید، در این حالت اگر فرزند به دلیل سرعت بیش از حد مجاز، در حین رانندگی با دیگری تصادف کرده و خسارتی به بار آید وضعیت به چه صورت خواهد بود؟ به نظر می رسد در حقوق ایران پاسخ به این سوال باید با در نظر گرفتن قواعد قانون بیمه اشخاص ثالث ۱۳۹۵، قانون مدنی (مواد ۱۲۱۵ و ۱۲۱۶) و قانون مسئولیت مدنی (ماده ۷) ارائه شود. بدین ترتیب که بیمه موظف است خسارت وارده را بدون قید و شرط جبران نماید، اما حق رجوع برای وی باقی است. علی القاعده، پدر (مالک خودرو) در این فرض هیچ گونه مسئولیتی نخواهد داشت، زیرا ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی ناظر بر فرضی است که پدر در نگهداری صغیر مرتکب تقصیر شده باشد {۲۹} و در این حالت ضرر به هیچ وجه قابل انتساب به پدر نمی باشد {۳۰}. (صفائی، ۱۳۹۶، ص ۳۶۷). بنابراین تنها راه، رجوع بیمه به صغیر می باشد. در فرض رجوع بیمه به شخص

* لازم به توضیح نیست که صرف فقدان گواهینامه به منزله تقصیر راننده نخواهد بود و موارد متعددی وجود دارد که ثابت می شود راننده علیرغم این که گواهینامه داشته است، دارای مهارت لازم برای رانندگی می باشد. علاوه بر این که این احتمال نیز وجود دارد که طرف مقابل مقصر شناخته شود. در هر حال فقدان گواهینامه رانندگی مجازات مستقل خود را به همراه دارد.

صغیر، درحالی که صغیر اموالی در اختیار داشته باشد، بحث چندانی پیش نمی آید و خسارت از اموال طفل جبران خواهد شد.^۶ ماده ۹۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ نیز به این امر اشاره دارد.^۷

اما در حالی که طفل هیچ گونه مالی نداشته باشد، بحث کمی پیچیده خواهد شد. ابتدائاً باید بیان کرد مسئولیت عاقله به صراحت ماده ۴۶۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، تنها در فرض دیه و آن هم در فرض خطای محض است. به صراحت ماده ۲۹۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، «جنایتی که به وسیله صغیر و مجنون ارتکاب یابد» خطای محض تلقی می شود.^۸ بنابراین در فرضی که صغیر با تصادف موجب صدمه جسمی به دیگری شده باشد، مسئولیت جبران خسارت بر عهده عاقله خواهد بود، اما در فرضی که تنها خسارت مالی وارد شده باشد، با توجه به صراحت قانونی و با عنایت به این که اصل بر شخصی بودن مسئولیت است و مقتضای اصل عدم در صورت شک در مسئولیت این است که عاقله در این خصوص مسئولیتی نخواهد داشت. پدر صغیر (مالک خودرو) نیز همان طور که قبلاً بیان کردیم از آن جایی که تفصیری مرتکب نشده است، مسئولیتی در جبران خسارت نخواهد داشت. بنابراین مسئولیت نهایی بر عهده شخص صغیر است، اما سوالی که می تواند در رویه قضائی مطرح شود آن است که با توجه به این که صغیر مالی ندارد، مقررات قانون اجرای محکومیت های مالی در مورد وی اجرا می شود؟ به نظر می رسد وفق مقررات قانون مدنی (ماده ۱۲۱۰)، بند ۳ ماده ۸۴ و همچنین ماده ۸۶ قانون دادرسی مدنی، دعوا باید به طرفیت ولی یا قیم و همچنین صغیر اقامه گردد. ولی طفل موظف است ظرف مهلت مقرر (۳۰ روز)، گزارش کاملی از وضعیت مالی صغیر را ارائه دهد و در صورت پذیرش اعسار (علی القاعده باید پذیرفته شود)، مطابق قانون اجرای محکومیت های مالی قرار پرداخت به صورت اقساط صادر می گردد. با این حال سوالات زیادی در این خصوص به وجود خواهد آمد. از جمله این که اگر ولی طفل اقدامات لازم را ظرف ۳۰ روز انجام ندهد، آیا صغیر جلب می گردد؟ همچنین در فرضی که قرار اقساط صادر شود، عدم پرداخت هر یک از اقساط، جلب صغیر را به دنبال خواهد داشت؟ در پاسخ باید بیان کرد به نظر می رسد می توان وفق مواد ۱۲۱۵ و ۱۲۱۶ قانون مدنی، ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، ماده ۹۲ قانون مجازات اسلامی، مقررات قانون بیمه شخص ثالث (ماده ۱۵ این قانون)، مواد قانون اجرای محکومیت های مالی (علی الخصوص مواد ۳ و ۱۱ و ۱۸) رفتار نمود.

لازم به ذکر است اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه مشورتی شماره ۲۹۹/۹۵/۷ - ۱۸/۲/۱۳۹۵ بیان داشته است «به محض صدور حکم اعسار و قبل از قطعیت آن، برابر ماده ۳ قانون نحوه اجرای محکومیت های مالی مصوب ۱۳۹۴، محکوم علیه باید آزاد شود، زیرا با توجه به فلسفه وضع ماده یاد شده و پیشینه قانونی و سابقه موضوع در فقه، حبس محکوم علیه مالی، تنها در صورتی ممکن است که وی ممتنع یا ماطل تلقی شود، بنابراین، به محض اینکه دادگاهی که دستور بازداشت وی را داده است، اعسار او را احراز نماید، مجوزی برای ادامه بازداشت وجود ندارد و باید بلافاصله دستور آزادی او را صادر کند».

نتیجه گیری

بر اساس اصل شخصی بودن مسئولیت، هر فرد تنها مسئول اقدامات خویش است و بابت اعمال یک شخص، نمی توان فرد دیگری را مورد ملامت قرار داد. اصل مزبور یکی از بنیادی ترین اصول حقوق مسئولیت مدنی شناخته می شود. با این

^۶ دیوان عالی کشور در رای وحدت رویه شماره ۱۶۰ مورخه ۱۳۶۰/۱۱/۲۹ بدون اشاره به ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، حکم به جبران ضرر و زیان ناشی از جرم از اموال صغیر کرده است، عدم توجه به ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، انتقاداتی را نسبت به این رای به دنبال داشته است. رک به (درویان، ۱۳۷۶).
^۷ ماده مزبور مقرر می دارد «در جرائمی که مستلزم پرداخت دیه یا هر ضمان مالی دیگری است، دادگاه اطفال و نوجوانان مطابق مقررات مربوط به پرداخت دیه و خسارت حکم می کند».

حال این اصل نیز به مانند بسیاری از اصول دیگر بدون استثناء باقی نمانده است. مبانی متعددی وجود دارد که تسری مسئولیت یک شخص به دیگری را توجیه می نماید. وجود اقتدار و لزوم تبعیت شخص از دیگری، لزوم دقت در نظارت بر اعمال افرادی که تحت هدایت ایشان اقدام می نمایند، جبران بهتر خسارت و جلوگیری از مواجه زیان دیده با اعسار خوانده اصلی دعوا از جمله مهم ترین این مبانی هستند. در حقوق کامن لا جبران خسارت نیابتی تحت عنوان مسئولیت نیابتی مطرح می شود و در حقوق آمریکا به عنوان یکی از اعضاء بزرگ خانواده کامن لا نیز می توان همین رویکرد را مشاهده نمود.

یکی از این موارد مسئولیت مالک اتومبیل (سرپرست خانواده) بابت خساراتی است که از سوی اعضاء خانواده به شخص یا اشخاص دیگری وارد می گردد. بر اساس نظریه اتومبیل خانواده وقتی سرپرست خانواده خودرویی را بابت آسایش و حمل و نقل و استفاده خانواده خریداری می نماید که اعضای خانواده بابت استفاده از آن اجازه داشته باشند، در این حالت، مالک اتومبیل بابت خساراتی که در نتیجه قصور و بی احتیاطی اعضاء خانواده در استفاده از خودرو برای حمل و نقل و یا آسایش خود به دیگری وارد می نمایند مسئول شناخته می شود». در حقوق آمریکا، دکتترین مزبور اگرچه با انتقاداتی مواجه شده است، با این حال هم اکنون در بیش از ۲۰ ایالت (از مجموع ۵۰ ایالت) آمریکا مورد عمل می باشد. نظریه مزبور در آرای متعددی مورد استناد قرار گرفته است. در ایالت آریزونا، منشأ اعمال این دکتترین به لحاظ تاریخی مربوط به پرونده بنتون علیه رگسر ۱۹۱۹ است که دادگاه مقرر داشت «دکتترین اتومبیل خانواده به عنوان یکی از موارد مسئولیت نیابتی مقرر می دارد در جایی که پدر خانواده (رأس خانواده) اتومبیل را جهت استفاده و آسایش اعضاء خانواده تهیه کرده و مسئولیت خسارات وارده از این جهت بر عهده وی خواهد بود». اعمال این نظریه نیازمند شرایط ویژه ای می باشد. در حقوق ایران در خصوص مطالب مرتبط با این نظریه، فروض متفاوتی را می توان مطرح نمود که شرح آن در طول تحقیق بیان گردیده است.

فهرست منابع

۱. عمید، ح. (۱۳۷۴)، فرهنگ عمید، چاپ سوم، تهران، نشر چاپخانه سپهر.
۲. معین، م. (۱۳۷۵)، فرهنگ فارسی متوسط، شش جلدی، جلد دوم، چاپ نهم، تهران، نشر چاپخانه سپهر
۳. آقائی، ب. (۱۳۸۷)، فرهنگ حقوقی بهمن، انگلیسی فارسی بر اساس black's law dictionary، چاپ چهارم، تهران، نشر کتابخانه گنج دانش.
۴. ره پیک، ح. (۱۳۹۲)، حقوق مسئولیت مدنی و جبران ها، چاپ اول، تهران، نشر انتشارات خرسندی.
۵. سرانجام، ه. (۱۳۹۲)، کلیات مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران، نشر سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، قرارگاه سازندگی خاتم الانبیاء
۶. Reed, L. (۲۰۱۱), «6- Assessing civil liability for harms to women during armed conflict: the ruling of the Eritrea _ Ethiopia claims commissions, Wis. Int'l LJ, ۱۱, ۵۸۹_۶۰۵.
۷. بهرامی احمدی، ح. (۱۳۸۸)، حقوق مدنی ۴، مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران، نشر میزان.
۸. کاتوزیان، ن. (۱۳۷۴)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، وقایع حقوقی، چاپ دوم، تهران، نشر مؤسسه یلدا.
۹. ره پیک، ح. (۱۳۹۲)، حقوق مسئولیت مدنی و جبران ها، چاپ اول، تهران، نشر انتشارات خرسندی.
۱۰. قاسم زاده، م. (۱۳۸۷)، حقوق مدنی الزام ها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد، چاپ چهارم، تهران، نشر میزان.

۱۱. کاتوزیان، ن. (۱۳۷۴)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، وقایع حقوقی، چاپ دوم، تهران، نشر مؤسسه یلدا.
۱۲. عباسلو، ب. (۱۳۸۵)، مسئولیت نیابتی در حوادث رانندگی، فصلنامه دانش انتظامی، شماره ۳۰، از صفحه ۱۲۲ تا ۱۳۰.
۱۳. آبخیز، م. نصیریان، د. عباسیان، ر. (۱۳۹۴)، مقایسه تطبیقی جبران خسارت نیابتی در فقه و حقوق کامن لا، فصلنامه علمی پژوهشی فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال هشتم، شماره ۲۵، از صفحه ۱۱ تا ۲۸.
۱۴. Steele, J. (۲۰۱۴), Tort Law, Text, Cases and Materials, ۳rd edn, Oxford, Oxford University Press.
۱۵. Desmond, A. (۱۹۳۸), Family Car Doctrine, Liability of Owner, Marquette Law Review, Vol ۲۳, Issue ۱.
۱۶. White, G.(۱۹۸۵), Tort Law in America, An Intellectual History, first Published, Printed in United States of America.
۱۷. Dobbs, B. (۲۰۰۱), the Law of Torts, American Casebooks, United States, West Group.
۱۸. Keeler, J. (۲۰۰۰), Driving Agents: To Vicarious Liability for some Family and Friendly Assistance? Tort Law Journal, Issue ۸ (۱), ۸۸-۹۱.
۱۹. Giliker, p. (۲۰۱۰), Vicarious Liability in Tort, A Comparative Perspective, First Published, Oxford, Oxford University Press.
۲۰. Harpwood, V. (۲۰۰۰), Principles of Tort Law, ۴ editions, Cavendish Publishing, London.
۲۱. Giliker, P. (۲۰۱۰), Vicarious Liability in Tort, A Comparative Perspective, First Published, Oxford, Oxford University Press.
۲۲. Chamallas, M. Wriggins, B. (۲۰۱۰), the Measure of Injury, New York, New York University Press.
۲۳. Elliot, C, Quinn, F (۲۰۰۹), Tort Law, ۷th edition, London, Pearson, Longman.
۲۴. Nuzzo & Roberts, I.I.C. (۲۰۰۹), Tort Law Synopsis, www. Nuzzo-Roberts.com.
۲۵. Harbour, N. (۲۰۱۵), Product Liability, A U.S. view, ۱ edition, Book boon. Com.
۲۶. Nuzzo & Roberts, I.I.C. (۲۰۰۹), Tort Law Synopsis, www. Nuzzo-Roberts.com.
۲۷. Harpwood, V. (۲۰۰۹), Modern Tort Law, ۷ editions, USA, Routledge Cavendish.
۲۸. کاتوزیان، ن. (۱۳۷۴)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، وقایع حقوقی، چاپ دوم، تهران، نشر مؤسسه یلدا.
۲۹. کاتوزیان، ن. (۱۳۸۴)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، وقایع حقوقی، چاپ چهاردهم، تهران، نشر مؤسسه یلدا.
۳۰. صفائی، ح. رحیمی، ح. (۱۳۹۶)، مسئولیت مدنی، الزامات خارج از قرارداد، چاپ اول، تهران، نشر سمت.